

SZENT ISTVÁN KIRÁLY LEGENDÁI

Három legendája maradt ránk Szent Istvánnak: a „nagyobb” (*legenda maior*), a „kisebb” (*legenda minor*) meg a Hartvik-féle. Ezeken kívül, egyes történettudósok föltevése szerint, létezhettek egy mindannyiukat megelőző, még élő tanúk beszámolóí alapján szerkesztett életrajz is, föltehetőleg I. András korából; ez lenne az „az akkori időben éltektől származó hű és szavahihető tudósítás” (*fidelis et verax relatio tunc temporis viventium*), amelyet a kisebb legenda bevezetése emleget.

Természetesen mind a három fennmaradt legenda latin nyelvű. (Utóbb, az anyanyelvűség kezdeteivel, lett magyar is, ezek valamelyikének fordítása, vagy kivonata, esetleg kompilációjuk; Mezey László szerint mindenestre „egy magyar Szent István legenda... a XIII. század második felében köztudomásúan létezett”.) A legrégebbi a nagyobb legenda: 1077 körül írhatták, még a szentté nyilvánítás (1083) előtt, föltehetőleg éppen annak érdekében; szerzője ugyanis a szentté avatást még nem említi. Kiegészítéséül, részben rektifikálásául készülhetett a kisebb legenda, minden jel szerint Kálmán udvarában, nem sokkal 1109 után: ekkor va-kittatja meg Kálmán a trónját veszélyeztető Álmos herceget, s ez az új Szent István legenda, a nagyobbik „kegyes” királyeszménye után a Kálmánhoz hasonlóan „keménykezűt” rajzolva meg, valószínűleg annak a Kálmánnak az „igazolását” is célozta, aki Álmossal és fiával ugyanúgy bánt el, mint Szent István Vazullal és cinkostársaival.

A nagyobb legenda jámbor és ájtatos, meg a kisebb legenda zord és szigorú Szent Istvánja között azonban, Horváth János elfogadhatónak tetsző érvelése szerint, „túlságosan nagy volt az ellentét, és ennek az ellentétnek az elsimítására kapott megbízást Hartvik püspök.” Ő korábban hersfeldi apát, utóbb magdelburgi püspök volt; 1088 után, elvesztve a császár kegyeit, hazánkba költözött és itt Szent László, utána pedig Könyves Kálmán tekintélyes diplomatája és győri püspök lett. Művét, ezt a két korábbi legendából és egyéb adatokból egybeszerkesztett harmadikat, Csóka Lajos szavaival „tartalmi és alaki szempontból egyaránt reprezentatív” a kisebb legenda keletkezése után, a tizenegyedik század tízes éveinek első éveiben írhatta, urának, Kálmán királynak ajánlva.

A legenda maior

A nagyobb legenda királya nem a valóságban élt Szent István, hanem a kor eszményi uralkodójának ideálképe Szent Istvánra vetítve és egyes életrajzi adatokkal realizálva. Az életrajzba, a történet folyamatosságába minduntalan be-lejátszik az evangéliumi tanácsokhoz és példaképekhez való „hozzámérés” (ami egyébként nem annyira történetírói, mint inkább prédikációs eljárás; nem is lehetetlen, hogy ha nem is a legenda ránk maradt szövege, de annak valamilyen alapváltozata valóban a szentté nyilvánítandó király érdemeit magasztaló prédikáció volt).

Az ország krisztianizálása körüli küzdelmek elbeszélésében még általában az időrend uralkodik, a továbbiakban azonban már egyre jobban érvényesül egy másfajta szerkesztési elv: a szerző a kor királyeszményéből vett vonásokhoz keresi ki a párhuzamokat Szent István életében és egyéniségében.

Mik ezek a vonások? — Az első: a jó uralkodó mindig a mások üdvösségén fáradozik, „mindeneknek mindent megtesz, hogy mindenkit üdvöztessen”. Szent István is, az apostol püspökségeket, apátságokat alapít és adományoz meg, ellen-őrzi a szerzetesek életét, megfeddi a csüggedőket, szeretetbe fogadja az ébereket, a kanonokokat a püspökök alá helyezi. — A második vonás: az apostolokról írt

jövendölésben olvassuk, hogy minden országra elhatott a hangjuk. Szent István is: „jó igyekezetének és munkálkodásának híré... messzefekvő országokra is kiterjesztette”, Jeruzsálemben szerzetesházat, Konstantinápolyban templomot emelt, Rómában kanonoki gyülekezetet és zarándokházat alapított. — A harmadik: boldogok az irgalmasok, mondja az Írás, és: adjak, akkor nektek is adnak. Szent István is: irgalmas volt, segített a szűkölködőkön, Krisztus követőinek lábát mosogatta, titkon alamizsnát adott. — A negyedik: az apostolokról íratott, hogy sok zaklatáson át kell Isten országába jutni, a Bölcsesség Könyvében pedig az áll, hogy megfenyíti Isten, akit szeret, és az atya megostorozza visszafogadott fiát. Szent Istvánról is elmondható: sokat betegeskedett, gyermekeit csecsemőkorukban elvesztette, Szent Imre fiatalon meghalt. — Ötödször: az Írás szerint a nevetés összekeveredik a fájdalommal, és a szertelen öröm helyét elfoglalja a gyász. Szent István, ennek megfelelően, „fiatalságában fölvett komoly szokásait élte fogytáig megtartotta, ajkai sosem nyíltak nevetésre”. — Hatodszor: az Írás szerint hiába az okosság és hasztalan a bölcsesség vagy a tanács Isten ellen, a kánonok szerint pedig senki soha ne szomorkodjék kedvesei halálán. Így Szent István is letette gyászát, melyet Szent Imre halála és amiatt öltött, hogy nincsen utóda.

Ezt az evangéliumi példagyűjteménnyé elvonatkoztatott életet az időrend számai csak lazán szövik át, legföljebb csak annyiban, hogy az író az erényeket az ifjúságtól az aggkorig való sorrendben keresi ki hőse életében. Nyoma sincs nála annak a törekvésnek, hogy Szent Istvánt egyénítse, tetteit emberi motívumokkal indokolja; éppen ellenkezőleg, a vaskezü szervezőt hozzáhalványítja a „kegyes király” eszményéhez. Eljárását különben ő maga világítja meg a legjobban, ha közvetve is, egy hőséről írott mondatában: hogy tudniillik minden áldásos tettében azt tartotta alapelvének, amit lelke hű látásával az evangéliumból tanult (*In omnibus enim factis suis felicibus illud intendebat esse principium, quod ex evangelio fidei pectoris contemplatus est visu...*). Így tartja lelki szemeit — *pectoris visum* — az író is a történelem helyett az evangéliumon, így teszi ő is az evangéliumot szemlélete (és szerkesztése) elvévé, principiumává.

Eljárása, ez az evangéliumi mércéhez igazodó jellemzés történetszemléletéből, sőt történelembölcséletéből következik. Mint kora egyházi műveltségének színvonalán álló, alapos teológiai képzettségű, bár — Horváth János megállapítása szerint — nem éppen kiváló stíluskészű író, az egész történelmet a teremtés befejezése után is szüntelenül tovább munkálkodó isteni kegyelem, és az események alakulásába közvetlenül beavatkozó Szentlélek művének tartotta. Ennek megfelelően látta a történelem tényeit és személyeit is. Az utóbbiakat a szentágostoni Civitas Dei—Civitas Diaboli kategóriába sorozta és az ezeken belüli kisszámú tipikus változathoz mérte; az előbbieken az isteni vagy az ördögi erő megnyilatkozását regisztrálta.

Ebbe a távlatba állítja bele a magyarság megtérését is. Már az első mondatok megütik az alaphangot: a kezdő idézet Szent Jakab apostol leveléből, mely szerint egyedül fölülről, a világosság Atyjától származik minden igazán jó adomány és minden tökéletes ajándék, és folytatása, mely a jónak minden lehetőségét megtagadja a létező dolgoktól az isteni kegyelem nélkül. Az egész bevezetés voltaképpen nem más, mint a magyarság — illetve István király — történetének beállítása az üdvtörténet keretébe: Krisztus születésével, illetve a Szentlélek eljövételével kezdődik, s annak a Szentlélek lángolásától irányított folyamatnak egyik mozzanata, amelynek során a megtértek, a „fogadott fiak” (*filii adoptionis*) táhora nőttön nő, a „kárhozat fiainak” (*filii perditionis*) ellentáborra pedig fogyton fogy. De hogy ez hogyan, és mikor történik, azt egyedül az isteni kegyelem szabja meg; erőviszonyok és események egyedül „az örökkévalóság rejtett rendelésétől” (*occulto perpetuitatis consilio*) függnék. Egyéb okot arra, ami a világban történik, a nagy legenda írója nem ismer, illetve nem akar elismerni. Amikor betelik a rendeltetés ideje, az isteni kegyelem rápillant a magyarokra, s azok a kárhozat veszedőségből átlépnek a fogadott fiak táborába. Szó szerint „Tetszett ezért — (miután már nem volt nép és ország, ahol Krisztus kegyelmét valamiképp be ne fogadták volna) — az isteni kegyességnek rátekinteni a tudatlanság és kárhozat

fiaira, a durva és kóbor népre, mely még Isten teremtményének sem tudta magát, vagyis a Pannóniában lakó magyarokra, hogy akiket a keresztények bűneinek megbosszulására természetes lakóhelyükről korábban az örökkévalóság rejtett rendelkezése szerint kiszóltított, azokat, miután a rendelés ideje betelt, a gonoszság útjáról az igazság ösvényére, a sötétségből az örök jutalom reményére vezesse.” Géza fejedelem is akkor keresztelkedik meg házanépével együtt, amikor eljön rá „az égből rendelt idő” (*adest tempus celitus dispositum*); azért lesz békeszerető, mert megérinti a kegyelem; és Szent István ellen a Koppány-lázadást szintén „minden jónak ellensége, az irigységgel és gonoszszággal teljes Sátán” szerzi.

A legenda minor

A kép, amelyet a nagyobb legenda rajzol István királyról, a kisebb legendában néhány vonással realizálódik. Ezek a vonások a történeti érzék erősödésére mutatnak: arra, hogy az író, aki tudatosan egészíti ki egy tudatos cél — Kálmán „rehabilitálása” — érdekében a nagy legendát, a legenda maior történetiszemléletét már nem érzi kielégítőnek. A nagy legenda szerint az uralomra jutó István ellen az ördög támasztja a viszályt, „hogy Krisztus harcosának szent eltökéltségét megzavarja”: sugallására (*eius instinctu*) a nép vonakodik nyakát a keresztény hit igájába hajtani. A kis legenda árnyaltabb, „oknyomozóbb”: az ördögi sugalmazás itt is megmarad, de már inkább csak stiláris kelléknek hat (*diabolico instinctu*); megtudjuk viszont, hogy a lázadók szívében hivalkodás és henyélés lakozott (*luxus et desidia*); magyarul: nem akarták elismerni István főségét és elfogadni rendjét; látják, hogy el kell hagyni régi szokásaikat, visszahajolnak hát léleklében az egykoriakra, és fegyvert fognak védelmükben. A nagy legendában a valóságos, földi küzdelem is mintegy kegyelmi síkon folyik és dől el végül: a Kereszt jelének oltalmában, Szűz Mária érdemeiért, Szent György és Szent Márton zászlaja alatt. A minor előadásából viszont egy hatalmi és politikai küzdelem körvonalai sejtlenek elő a legenda-műfaj kötelező stiláris sablonjai (*confidens de aeterna virtute, divina praeunte clementia*) alól. A minor emberileg is motivál: ezúttal már egy nemcsak hatalmi érdekeiben, de személyében és tekintélyében is megsértett uralkodó vezet megtorló hadjáratot. A lázadók ugyanis nemcsak a hit igája ellen rugódoznak, hanem foghatóbb anyagi és erkölcsi károkat is okoznak: dúlják a király városait, pusztítják majorjait, fosztogatják birtokait, üldözik szolgáit és — hogy a többit élhallgassam, mondja az író — csúfot úznek belőle (*ceperunt... regi insultare*). Erre kel aztán hadra István; és a Kisebb legenda itt újra motivál, egyrészt egy István haragját még inkább igazoló megjegyzéssel, másrészt egy „stratégiaival”. A lázadók ugyanis egyrészt azért akarják elfoglalni Veszprémet, hogy a király szálláshelyén ütve tanyát, még jobban gyalázzák, másrészt meg azért, mert onnét „könnyebb út és mód nyílt más erősségek elfoglalására”.

A transzcendens történetiszemlélet a nagy legendához képest kissé háttérbe szorul; s bár még itt is találkozunk a nagy legendáéval egybehangzó bibliai hozzá-mérésekkel (bölcssége, hallgatása, igazságossága mint Salamoné; „megfékezte magát, mert írva van: a bölcs végére tartja haragját”): itt az élet mozzanatai már mégsem pusztán illusztrációk, és az evangéliumi idézetek nem válnak a szerkesztés elvévé. Tetteiben a királyt minduntalan emberi megfontolások is vezetik: az egyház szolgálivá tett lázadókat azért kötelezi végül csak tizedfizetésre, „nehogy a nyomorúság elűzze őket a földekről”; azért rendeli el, hogy minden tíz falu templomot építsen, mert észrevette, milyen teher a népnek messze földekről gyűlni egybe misére, és „nehogy a fáradságot elunva vallási kötelességét elhanyagolja”. Az írónak erre az emberi mozzanatok iránt való figyelmére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy egy villanásra még a „magánembert” is elének vetíti: a besenyő támadás előtt István „éppen távoli vidéken vadászott, hogy gondokba törődött testét valamennyire fölűdítse”.

Ez a besenyőkre vonatkozó rész egyébként arra vall, hogy az írónak már az érdekesség iránt is volt némi érzéke. Hőse életéből ugyanis éppen a besenyők

betörését és az erőszakoskodók büntetését emeli ki, valóságos kis andekdotává kerekítve, olyan ügyesen, hogy előadása hármas tagozódásával egyesekben még a „népies”, „népmesei” szerkesztés gondolatát is fölkelte. István ugyanis, az ellenséget jelző álomlátásából fölserkenve, követet akar küldeni erdélyi hadnagyához. Az első jelentkezőt elutasítja: „Te nem lehetsz követem, hanem egy másik, aki hívebb nálad”; a második jelentkező ugyanígy jár; a harmadik végre megfelel, s mehet az üzenettel: „Eredj gyorsan, siess sebesen” — mondja neki a király (*perge, ait, adire, festina properare*) — s ha mást nem, annyit mindenképpen megállapíthattunk, hogy az egyébként is kifogástalan stílusban írt legenda rimes prózája talán sehol nem olyan lüktetően friss, mint ebben a részben (*dic tribuno plebis in ulterioribus moranti, — ut se provideat, — viros ad pugnam eligat... — Ascendit ille velociter, — ad locum pervolvit, — quod acceperat indicavit... — Iam hostis propius aderat, — iam menia urbis vallaverat...*). Valami régi joculatorének emléke derengene át itt a tudós latin szövegen? Nem tudni. Az író minden bizonnyal már magyar volt, egyike talán a Kálmán udvarában élő „tudósoknak”; míg a nagyobb legenda írója még valószínűleg idegenből jött szerzetes lehetett. Nemcsak mert ahol lehet, kiemeli Géza és István kegyességét a jövevények iránt, hanem még inkább abból a ridegségből kiérezhetőleg, ahogyan a pogány magyarokat minősíti, már-már egyes nyugati források ellenségességével, istentelen, durva és kőbor népnek, kárhozat fiainak; amihez képest a kisebb legenda átfogalmazása a hitetlenségben tévelygő és mindenféle szentségtörő babonáságot követő „barbár” magyarokról majdhogynem gyöngédnek érzik (hogy itt viszont az író a besenyőkkel szemben legyen olyasfajtan rideg és ellenséges, amilyen a nagy legenda szerzője a magyarokkal szemben volt: hitetlen, esztelen és szinte baromian oktalan — *longe a fide aliena et quasi beluina stultitia carens intellectu* — népnek nevezve őket).

A Hartvik legenda

Még szembetűnőbb az érdekesség iránt való érzék, és vele némi irodalmiasság igénye Hartvik legendájában; azok a betoldásai ugyanis, amelyek sem a nagyobb, sem a kisebb legendában nem találhatók meg, a koronaküldés politikai jellegű tudósításán kívül jobbra az elbeszélés „regényesebbé” tételét is szolgálják. Ilyen Sebestyén érsek megvakulásának — mint mondták — „valószínűtlen meséje”, ilyen a Szent Jobb elveszésének és megtalálásának története, ilyen a nagy legenda álom-jelenetének megkettőzése. A nagy legendában tudniillik Gézának álombeli látomás ígéri meg Istvánt; Hartvik szerint pedig Adalbert megérkezése után az álom megismétlődik Géza feleségének, minden kétség elhárítására: ha — mondja Hartvik, jellemző „racionalizmussal” (lévén szó gyermekről, szülésről, amiben a nő, az anya a legilletékesebb) — az egyedül férfi előtt történt látomásban netalán kevés hitelesség találtatnék.

Hartvikban már tagadhatatlan az írói tudatosság, és ami ezzel együtt jár: a — meglepően határozott — írói öntudat. Ami egyébként nemcsak az ő bevezetésében észlelhető, hanem a valamivel korábbi kisebb legenda prológusában is. A nagy legenda történetfilozófiai fejtegetéssel kezdődött; a kisebb a szentek érdemeinek magasztalásával indul, de ugyanakkor már ezzel a mondattal is: „Sok dicső küzdelemnek volt tanúja a világ, melyet az idők régisége zár magába, a hívők emlékezetében azonban nem őrződött meg, mert *nem volt hivatott dalnokuk*” (mint a latin mondja, egy Horatius-idézettel: *quia vate sacro caruerunt*). Szent Istvánnak azonban van; noha ez a *vates sacer*, ismerve a műfaj illemszabályait, nem győz szabadkozni, tudatlansága miatt tudós utalásokkal mentegetődni. Nem utánozza ő „sem a grammatikusok tudálékos és körmönfont szabályait, sem a filozófusok magyarázatait és szofisztikus szörszálhasogatásait” (*doctas compositasque grammaticorum lineas aut philosophorum interpretationes seu sophistica acumina*); mert bizony bolond, aki tengerre száll, noha a réven sem bír átkelni. Ezt — ezúttal egy Persius-idézettel — azokra hagyja, akik a költői fabulák szerint a pegazusi forrás-

ből ittak és azzal hetvenkednek, hogy a Parnassus szentélyében álmodoztak. Az ilyeneknek hívságról hívságra bukdácsol a bölcsességük, és bolonddá lesznek, anélkül, hogy hasznát látnák. Ő eleve óvja olvasóit: elégedjenek meg csekély tudásával; mert csak azt ismétli, amit a hívektől hallott. Bár még ez is fölülmúlja erejét, mert „teljességgel híjával van a csillogó ékesszólásnak és a jó fölfogású értelemnek”. Legjobban pedig az irigyek marásától fél: a sajátjukat hanyagul róják össze, de a mások írását lemészárolják. „Tehát — mondja — bár a könyvek hiteles szövegét forgatjátok, olvassátok el ezt a rövidebbet is, és ha valami szerencsétlen, vagy kevésbé pallérozott beszédet találtok benne, nézzétek el póriasságát.”

Ez nyilván nem valamilyen jámbor szerzetes őszinte szabadkozása. Az egész mentegetődzés, mely az irigyek elleni oltalomkéréssel egyetemben éppúgy közhely a középkori előszavakban, mint az engedelmisségre való hivatkozás, voltaképpen fordítva értendő: azzal hívja föl a figyelmet az író erényeire, hogy tagadja őket. Értelme negatív fogalmazásban már-már az, amit majd Anonymus nyíltan is ki mond: hogy örülhet Magyarország minden órán deákjának ajándékán.

Hasonló írói magatartás nyilatkozik meg, hasonló, a kisebb legenda prológusával rokon hang észlelhető, csak még kicirkalmazottabb, még stilizáltabb fogalmazásban Hartvik püspök Kálmán királyhoz intézett előszavában. Ő — mondja — magának a királynak a meghagyására (*vestro regali precepto*) fogott neki a munkának, de nagy aggodalmaskodással, minthogy Priscianus, akit egykor velősen tudott, öregségére egészen elhagyta, mintegy homályba burkolódzva elrejtőzött előle; amellet csekély elméjének bizonytalankodása is sokáig nyugtalanította. Míg nem aztán, az előszó-műfaj szokványos fordulata szerint, „az erények csillaga és gyöngye, az engedelmisség nyert aggódó lelkem kételkedésen győzedelmet, s annak hatalmas oltalma munkára serkentette már-már szunnyadásnak indult, erőtlen kedvemet”. Következik aztán, akárcsak a kisebb legenda prológusában, de túlzottabb fogalmazásban, az utalás az irigyekre és a munka szerénykedő ócsárlása. „De mert az ilyen bizakodva vállalt tevékenység gyakran szít irigységet, térdre borulva kérem győzelmes fölségedet, vegye művecskémet királyi oltalmába, s ha olvasni fogja, szemét ne sértse se a mondatok rossz hangzása, se elképesztő kuszaságuk” (*male sonantium positio dictionum vel confusi ordinis enormitas*). Mégis, ha valami ilyesfajta botránkozást keltene, „inkább vetné tűzbe kéziratát, semhogy mások irigy szeme elé bocsássa”.

Irodalmunk első aprólékosabb esztétikai, illetve stilisztikai megjegyzesei ezek, egyrészt a helyes mondat szerkesztésről, másrészt a stílus jóhangzásáról, amit a periódusok arányos elosztása és rímes összecsendülése biztosít. Megjegyzések, melyek egyfelől nyilván a grammatikus Priscianus *Institutió*inak — a középkori iskola által *minornak* nevezett — mondattani részére utalnak, arra, amely a mondat szerkesztéssel és szórenddel foglalkozik, másfelől a már irodalmilag megművelt „szép” stílus, a *stilus Isidorianus*, a rímes próza igényéről tanúskodnak.

A Kálmán-kori „fölvilágosodás”

Abban a csinosan megírt *Praefatió*ban — egyik kiadója, Péterfy szerint *praefatione non ineleganti* — amelyet a valószínűleg francia származású Albericus intéz urához, Szerafin esztergomi érsekhez Kálmán király törvényeinek gyűjteménye előtt, írói igény, ízlés és öntudat hasonló megnyilatkozásának lehetünk tanúi. Albericus is szabadkozik: „egyike a legkisebbeknek” — írja, és csekély elméjét, szólni sem tudását emlegeti; Hartvikkal együtt ő is hangoztatja, hogy húzódásán csak engedelmissége tudott erőt venni. De mint Hartvik, ő is megtalálja a módját, hogy ugyanakkor tudására, stílusának erényeire is fölhívja a figyelmet. Hartvik Priscianusra hivatkozik, Albericus szójátékkal árulja el stílusbeli jártasságát: „Inkább akarok engedelmisségből erőmön túl bizakodnom, hogysém elbizakodva engedetlenkednem” (*malo etiam ultra vires obtemperando praesumere, quam praesumptuose minime obtemperare*). Amellet egy új szemlélet álláspontjáról vitába is bocsátkozik Kálmán konzervatív ellenzékével: elutasítja azoknak „hiábavaló

és balgatag" véleményét, akik a vercelli (vagyis az 1099 körül tartott tarcali) zsinat határozatait fölöslegesnek tartják és azt mondják, hogy „inkább jámbor eleink rendelkezésén kell megállnunk”. Szent István törvényei ugyanis egy korábbi állapothoz igazodnak, az ő idejében a nép még a pogánysághoz húzott, vad volt és csak kényszeredetten keresztény (*barbaricis inserviebat cultibus, ac rudis, coactusque Christianus*); rugdalózkodott az új vallás ellen és a fenyítő vesszőre visszamaradosott: szükség volt tehát a keménységre. Kálmán korára azonban a hit már megerősödött; ő, a galamb szelídségű legkeresztényebb király (újra tudóskodó szójáttékkal *Christianissimus rex Colomannus, columbinae gratiae simplicitate*) bölcsen megoldja a Szent István által kötött szigorú láncokat, „mintegy méltatlannak tartva, hogy a törvény bosszújától való rettegés gyötörje a hit szabad akaratú bajnokát” (*spontaneus miles fidei*). Ezért átnézte Szent István törvényeinek szövegét; semmit nem rontott rajta, sőt, javított, nem ugyan mint *fundator*, hanem mint *superaedificator*, nem mint alapító, hanem mint betetőző. Mert: „Amaz irtotta a hitetleneket, emez a helyes életnek módját segíti elő igazságtétellel; amaz a hit fegyverébe öltöztette a népet, emez a földi nagyravágyást mérsékli az igazság kötelével; amaz Isten igájának pallosával rettegtetett, emez az üdvösség sisakjával ékesít föl.”

Albericus is emlegeti az irigyeket, kérve, hogy amit a király parancsára vitt végbe, azt a király tekintélye védje meg az ócsárlók mérgétől. Ez az oltalomkérés, ha a Hartvikéval meg a kis legenda prológusával együtt nézzük, többnek tűnik pusztán stílárius közhelynél, vagy udvaronc udvarlásnál: mintha valóban egy új irány kérné a megértők támogatását az értetlenekkel, a maradiakkal szemben. Szent István nagyobb legendája még a térítő fejedelem eszményét állította olvasói elé. A kisebb legenda ezt a képet egy-egy vonással közelebb hozta, „racionalizálta”, Albericus pedig már egy új fölfogás jogait igazolja vele szemben: a belátó, a törvény szigorát bölcsen enyhítő, az „emberméltóságot” elismerő *prudens* király eszményét a régi *destructor infidelium, gladio spiritus verbi Dei perterruens* uralkodó ellenében. S mindezt nemcsak „elméletileg”, hanem konkrétan, aktuálisan: azok ellenében, akik ezt az új politikai irányt elítélik, és akik — bizonyára nemcsak a törvényhozásban — úgy vélik, hogy inkább a régihez kell ragaszkodni (*antiquis potius piorum insistendum est reatibus*).

Igy dereng föl előttünk „régiek és újak” első vitája irodalmunkban, és a szövegekből kirajzolódik az új irány híveinek tábor is: Albericusnál a Szerafin érsek „társalkodásának fényes házát megannyi drágagyöngyként ékesítő jeles szavú és érdemes alkotó mesterek”, Hartviknál a „számtalan bölcs” (*innumeri sapientes*), akiket Magyarország a keblén ápol, és akikre Szent István többi csodájának megírását hagyja. A „számlálhatatlan” sokaság bizonyára túlzás; de hogy voltak, akik „új irányt” képviseltek, akik Kálmán „fölvilágosult” politikáját támogatták, s írók, akiknek magatartásában, öntudatában, esztétikai igényeiben ez az új törekvés tükröződik, az aligha vitatható. Mint ahogy az sem, hogy ezekben a művekben: a kisebb legendában, Hartviknál, Albericusnál „magasabb”, irodalmibb törekvések nyilatkoznak meg, mint a stíláriusan, irodalmilag és írói öntudat szempontjából sokkal igénytelenebb nagyobb legendában, vagy Szent Imre legendájában, vagy a kisebb Gellért legendában (ha ugyan ebből a korból való, s nem esetleg jóval későbből, mint Horváth János véli), vagyis azokban, melyeknek szemlélete is, stílusa is inkább vall — az előbbiekhöz viszonyítva „antidialektikus”, „antiintellektuális” — monostori környezetre, vagy legalábbis inspirációra.

Az „új irány” központja nyilván a két udvar: a királyi meg az érseki, Kálmáné és Szerafiné; s az új, irodalmias eszmények meghonosításában irányító szerepe lehetett a két külföldről jött — és legalábbis az egyiknek, Hartviknak az esetébe tudjuk, hogy fejlett nyugati kancelláriai gyakorlattal rendelkező — „írónak”: Albericusnak és Hartvik püspöknek. Az „udvari szemlélet” egyébként kifejezéseikben, gondolkodásmódjukban is meg-megnyilatkozik: Albericusnál például az olyan, közhelyes kifejezésekben, mint „a mennyei elmélkedés palotája”, vagy abban a megjegyzésében, hogy Kálmánt többek között az udvar polgárháborúk miatti tekin-

tély-vesztesége ösztönzi új törvények hozására; Hartviknál pedig a haldokló Szent István körül álló püspökök és *primi palatii* udvari jelenetében, mely annyira tet-szik neki, hogy meg is ismétli.

Ezt az udvart már nem a félelem, a *timor* szigora jellemzi (amit a nagyobb legenda annyira kiemel Szent István egyéniségében), hanem a bölcs belátás, a tu-domány, a pallérozottság. Talán ennek a csírázó *humanitas*nak a nevében nyomja meg a tollát Hartvik, amikor uralkodó-eszménye ellentétének, Géza fejedelemnek a nagyobb legendából átvett képét a „szigorú és kegyetlen” (*severus quidem et crudelis*) szavak betoldásával sötétebbre árnyalja. Mert az „új írók” eszménye, ép-pen ellenkezőleg, a szigort megoldó, emberségesen bölcs király; az, akinek környe-zetében — az előszavak szerint egyenesen kezdeményezésére — már a képzelet, a (stiláris) szépség, a „regényesség” s a tudomány és emberiség is jogaihoz jut. (Ami a „regényességet” illeti: többek között a „világi” anyag, az énekmondók őrizte ha-gyomány iránti „nyitottságban” is, abban, hogy — ha lenézve is — tudomásul veszik, hasznosítják, mintegy „beemelik” a maguk tudományosabb, „magasabb” műveibe. Így elsősorban a *Gesta Ungarorum* szerzője a — többek közt Salamon, Géza és Szent László harcairól szóló — hősi énekeket; így talán — mint láttuk — a kisebb legenda írója is egy Szent István besenyők elleni hadakozásáról föltételezhető.)

Kálmán — joggal mutat rá Horváth János is — nyilván nemcsak azért volt „könyves”, amiért a későbbi, Álmost és utódaít pártoló krónikafolytatás becsmélő előadása annak mondja: hogy tudniillik breviáriumot olvasott; hanem mindenek-előtt azért, mert valóban a „könyv”, a tudomány, a művelődés és a — természet-e-sen korára korlátozott értelmű — „fölvilágosodás” előmozdítója volt. A korából fennmaradt szövegekben a tudósok és a tudomány számontartása, a kisebb le-genda „racionalizáló” hajlamai, figyelmet fölhívó utalása a (talán csak Priscianus példáiból ismert) poétákra és a grammatikusokra, megjegyzése Szent István „bö-séges” grammatikai tudásáról (*puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene im-butus est*); Hartvik hivatkozása Priscianusra és a kiművelt, jól hangzó stílusra, meg itt-ott érezhető enyhe székszise; Albericusnál a *prudens* király eszménye: mind ennek a „fölvilágosodásnak” a tanúsága.

Irodalom: Az itt tárgyaltakra vonatkozólag mindenekelőtt két régebbi tanulmányomra kell utalnom; a Szent István legendáknak és irodalmunk első századának kérdését lényegében hasonlóan, csak némely vonatkozásban részletesebben és dokumentáltabban próbáltam vizs-gálni bennük. Az egyik: „Monostori szellem a román korban” (a szerzetesi olvasmányok és a monostori irodalom eszményei), Katolikus Szemle 1941, 325–330; a másik: „Egyházi iro-da-lom és műveltség Szent Istvántól Kálmán király haláláig”, Theológia 1942, 145–155 és 258–264. Ott hivatkozom esetenként a megfelelő irodalomra. — Mindehhez két újabb, alapvető műre kell az olvasó figyelmét fölhívnom: Györfi Györgyére (Krónikáink és a magyar ős-történet, 1948), és Horváth Jánoséra (Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, 1954); ez utóbbinak köszönhetjük a szóbeli költészet (hősi énekek, joculator-énekek) és latin írásbeliség viszonyának döntően új (s e tanulmányban is hasznosított) szemléletét. — Az anyanyelvűség kezdetekre útmutató jelentőségű Mezey László munkája (Irodalmi anya-nyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén, 1955). — A legendákkal foglalkozik Gerics Jó-zsef is (Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái, 1961), valamint részletesen Csóka J. Lajos (A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században), akinek következetes „bencés-központúságával” azonban, mint tanul-mányomból is kilálgat, nem mindenben tudok egyetérteni.

Ifjúságában fölvett komolyságát élte fogytáig megtartotta. Ajkát szinte sose mozdította nevetésre, megfontolva az írás szavait: „A nevetés fájdalommal vegyül, és az örömmel sírás lesz a vége”, s mindig úgy viselkedett, mintha Krisztus ítélő-széke előtt állna, s miközben belső szemeivel szüntelenül az ő jelenlétét szemlélte, orcája komolyságával arról tanúskodott, hogy Krisztust hordozza szájában, Krisztus lakozik szívében, Krisztus él minden cselekedetében.

Szent István nagyobb legendája